

In gesprek met Rudolf Boehm

‘GINDS IS HET DONKER’

BESCHOUWINGEN BIJ EEN FENOMENOLOGISCH- FILOSOFISCH PROJECT

Jens De Vleminck & Henk Vandaele

We zijn aan de vooravond van Kerstmis 2013. Kerststorm Dirk trekt over het land. In de Gentse binnenstad giert de wind door de straten en haasten mensen zich tussen de strakke regenbuien door voor de allerlaatste kerstinkopen. We laten het Gentse Zuid achter ons en zakken af naar de rustiger gelegen Visserij waar we aanbellen aan het statige herenhuis dat onze gastheer Rudolf Boehm (1927-) reeds vanaf in 1967 bewoont. Sindsdien begon hij te doceren in Gent, na – naar eigen zeggen – ‘ontelbare keren’ te zijn verhuisd in Leuven, waar hij voordien werkte aan het Husserlarchief. Toch betekent Boehms aanstelling in Gent niet het einde van zijn werk aan het archief. Boehm zou immers nog vele jaren na de dood van directeur Herman Leo Van Breda (1911-1974), die na zijn dood werd opgevolgd door Samuel IJsseling (1932-), de wetenschappelijke leiding van de uitgave van het werk van Husserl voor zijn rekening nemen.

Boehm ontvangt ons in zijn kraaknette, strak geordende werkkamer op de eerste verdieping. De muren zijn geflankeerd met netjes geordende boekenrekken. Boehm is gezeten op zijn vaste plaats, zo zegt hij, met het verlichte bureau waarop zijn laatste boekmanuscript ligt te blinken in de linkerooghoek en het boekenrek met het verzamelde werk van onder meer Spinoza, Hegel, Marx, Schopenhauer en – natuurlijk – Husserl in de rechterooghoek. ‘Ik ben wellicht één van de zeldzame individuen ter wereld die de volledige reeks *Husserliana* bezit’, zal Boehm ons later tijdens het gesprek hartelijk lachend toevertrouwen. De ogen doen het niet zo goed meer en de oren worden geassisteerd door de nodige technologie die het allemaal wat vlotter doet lopen. Eens de batterijtjes van het apparaat zijn vervangen, kunnen we het gesprek aanvatten.

Jeugd in Berlijn en Leipzig

Boehm wordt geboren in het Berlijn van 1927. Tijdens zijn eerste levensjaren woont hij nog in de Duitse hoofdstad, vertrouwt hij ons toe, meer bepaald in het gehucht Lichterfelde.

Ik ben opgegroeid in een speciale deelgemeente van Berlijn, die door de grondheer aan de stad Berlijn geschonken was. Het grondgebied hoorde toen nog niet tot de stad, dat is later gebeurd. Het werd toen louter aan de stad geschonken. De laatste van de familie heeft voorwaarden gesteld voor het gebruik. Die voorwaarden waren: in elke straat moeten bomen staan, er mogen geen huizen staan met meer dan twee verdiepingen, elk huis moet een voortuin hebben die niet was afgebakend, zodat iedereen van op straat er ook iets aan had. Zo waren er een groot aantal voorschriften, en een groot stuk van die gemeente heeft nog altijd dat aanbeeld. Met de republiek is het bij de stad gekomen. Tevoren was het louter eigendom van de stad, terwijl het politiek gezien niet tot de stad behoorde. Maar dan is het bij de stad gekomen en dan kon men al die uitzonderingen natuurlijk niet blijven maken. Zo ben ik bijvoorbeeld opgegroeid in een huurgebouw met meerdere verdiepingen. Die deelgemeente heette *Lichterfelde*. En die heeft nog een andere achtergrond. We hoorden namelijk op school dat er nog een ander *Lichterfelde* bestaat in West-Vlaanderen. En als kind stelden we ons voor dat alles wat we hier kenden in Vlaanderen nog eens op dezelfde manier bestond. Tot op het moment dat ik naar België ben gekomen, ben ik eigen altijd nieuwsgierig gebleven naar hoe het daar was. Daar hoort echter nog een historisch gegeven bij, namelijk in Berlijn leeft het verhaal dat dat gebied door Vlamingen voor landbouw en bebouwing drooggelegd en klaargemaakt is. Het is immers bekend dat de Brandenburgse keurvorsten en de latere Pruisische koningen veel Vlamingen en Nederlanders hebben aangetrokken voor het droogleggen en het vruchtbaar maken van natte grond. Het lijkt er dus op dat die mensen van Lichterfelde gewoon de naam van hun dorp meenamen. Er zijn ook nog andere aanwijzingen. Zo heet het plaatselijk riviertje *die Beke*. In het plaatselijke kleine museum kun je ook een aantal dingen uit die tijd terugvinden. Ik heb nog geprobeerd om met een historica te achterhalen of er in het West-Vlaamse Lichterfelde ook aanwijzingen te vinden zijn, maar er is nooit wat van gekomen.

U bent in Berlijn geboren in 1927. Tot wanneer hebt u er gewoond?

Ik ben in Berlijn geboren en er blijven wonen tot mijn vijftiende. Nadien zijn we verhuisd naar Leipzig. Mijn vader kreeg daar een aanbieding die hij in Berlijn niet kon krijgen. Maar lang ben ik niet bij mijn ouders gebleven. Al snel begon mijn (*benadrukt, nvdv*) *triestige* militaire periode als zogenaamde *Luftwaffenhilfe*. Ik was vijftien en een half jaar oud en ik was bij de luchtafweer. Dat was een batterij van luchtafweerkanonnen die voor vier vijftden door jongeren van mijn leeftijd was bemand. Ik was een kind-soldaat. We spreken immers over 1943 en er was al een tekort aan manschappen. Men kon daar eigenlijk al uit afleiden: dit loopt verkeerd af.

Werd u daarvoor opgeroepen van hogerhand, of werd u door mensen in uw

omgeving gestimuleerd om dat te doen?

Het was half en half. Men werd ertoe opgeroepen, maar het was niet zo moeilijk om eraan te ontsnappen. En er waren weinig jongeren die daaraan wilden ontsnappen. Dat zullen jullie misschien niet goed begrijpen maar – het leger was eigenlijk de enige plaats waar je aan de nazi's ontsnapte. Het leger was niet nazistisch. Terwijl de school waar ik ging in Leipzig, namelijk de *Thomasschule*, één van de meest befaamde scholen – Johann Sebastian Bach (1685-1750) was er bijvoorbeeld Thomas-cantor en toen al was er een internaat dat momenteel nog bestaat, en er was ook een bekend koor, het *Thomanerchor*, waar ik zelf niet bij was – was afschuwelijk nazistisch. De leraars verschenen in SA-uniform en dergelijke. Samen met enkele van mijn vrienden stond mij dat niet aan. Op die manier ben ik ook ontsnapt aan de *Hitler-Jugend*. Ondank het feit dat ik verplicht was om me lid te maken, was ik weg bij de luchtafweer. Op die manier ben ik aan de nazi's ontsnapt.

Wat hield uw taak bij de luchtafweer precies in? Hoe zagen uw dagen er in die periode uit?

Rondom de stad Leipzig, die toen om en bij de zeventienhonderdcluisend inwoners telde, geloof ik, waren er batterijen die de stad verdedigden. Dat is overigens niet gelukt. Er zijn een paar vliegtuigen neergehaald, maar de stad werd erg verwoest. Dat was nog een teken dat de oorlog al verloren was. De Duisters hadden goede luchtafweerkanonnen, maar die hadden wij niet. Wij beschikten over op de Russen buitgemaakte kanonnen die lang niet zo goed waren.

U vertelde dat u wegens uw aanwezigheid bij de luchtafweer niet meer op de Thomasschule zat. Hoe zat het dan intussen met uw schoolcarrière? Op welke manier verliep uw opleiding dan verder?

Wij kregen onderricht op de stelling. Drie keer per week kwamen leraars ter plaatse. Voor zover we niet moesten schieten, natuurlijk. We kregen dan les en dat telde dan mee. We kregen dan een getuigschrift van middelbaar onderwijs. Normaal heet dat in Duitsland *Abitur* of *Reifezeugnis*, maar wij kregen een zogenaamd *Reifevermerk*. De nazi's verzekerden ons dat we daarmee aan de universiteit zouden kunnen studeren. Na de oorlog bleek dat natuurlijk niet meer geldig te zijn. En al snel werden er cursussen ingericht waarbij men ons klaarstoomde om op een aantal maanden het *Abitur* te behalen. Met als gevolg dat ik dat examen afgelegd heb in maart 1946 terwijl ik vanaf januari al was ingeschreven aan de universiteit. Ik was er aanvankelijk ingeschreven als vrije leerling. Van zodra ik dat getuigschrift in handen had, ben ik ermee naar het rectoraat gestapt en heb ik gezegd dat de inschrijving als vrije leerling een

vergissing moet zijn geweest omdat ik een *Abitur* had. Ik had er natuurlijk op gespeculeerd dat ze niet naar de datum zouden kijken (*lacht luid*), al maakte dat natuurlijk uiteindelijk niet zoveel verschil.

Aan de universiteit te Leipzig en Keulen

Hoe is uw parcours dan verder verlopen? Hoe bent u bijvoorbeeld met de wijsbegeerte in aanraking gekomen? Dit lijkt immers niet zo evident na uw belevenissen in de batterij.

Ik ben eigenlijk tot de filosofie gekomen door de eindeloze discussies met mijn vader. Die was professor farmaceutische scheikunde. Deze scheikunde is zogezegd de meest nuttige wetenschap die men zich kan indenken. Maar ik discussieerde met mijn vader over de vraag: waar zijn jullie mee bezig? Met het vinden van pilletjes tegen verkoudheid terwijl gans Europa en Amerika bezig is met elkaar dood te schieten, te verkreupelen, enzovoort. 'Waar zijn we mee bezig?', is voor mij de uitgangsvraag geworden van de filosofie. Van in het begin was ik bezig met wat ik mijn 'topisch vraagstuk' heb genoemd. Dit is mijn kritiek op het objectiviteitsideaal geworden – en de ermee verbonden vraag naar de waarheid betreffende de vraag waarover men het moet hebben. Een stom voorbeeld: als ik je zou vragen 'hoe laat is het?' en jij antwoordt 'drie maal drie is negen'. 'Is dat waar' (*lacht*)? En zo bestaan er talloze voorbeelden.

Hoe hebt u vanuit de algemene interesse in filosofie dan de fenomenologie leren kennen? Wanneer u, onmiddellijk na de oorlog, in 1946, aan de Universiteit van Leipzig ging studeren, was Husserl binnen de filosofie al wat weggedeemd. U volgde toen college bij een zekere Karl-Heinz Volkmann-Schluck (1914-1981), een leerling van Martin Heidegger (1889-1976). Hij gaf er een college over Kant waarin hij expliciet Heideggers interpretatie van Kant presenteerde.

Ik ben eerst in de Heidegger-school beland. Dit was niet vanzelfsprekend. De belangrijke professoren in Leipzig waren Hans-Georg Gadamer (1900-2002) en Theodor Litt (1880-1962). De neo-hegeliaan Litt, een zeer respectabel man en een uitmuntend redenaar, die door de nazi's aan de deur werd gezet, was eigenlijk de meest invloedrijke, maar is – zoals dat gaat – momenteel totaal vergeten. Gadamer was een leerling van Heidegger, maar zijn lessen waren niet heideggeriaans. Als je bij Gadamer les volgde – zoals ikzelf lange tijd heb gedaan – kon je niet weten dat hij een Heideggerleerling was. Overigens was er altijd een gespannen verhouding tussen beide. Heidegger vond dat Gadamer zich met te veel details van de hermeneutiek bezig hield en Gadamer twijfelde aan Heideggers opvatting over de Griekse filosofie. Gadamer was immers – in tegenstelling tot Heidegger – ook classicus en beheerste dat beter dan Heidegger.

Maar ik kwam aanvankelijk terecht bij Volkmann-Schluck, die op dat ogenblik een jonge docent was. Het was niet vanzelfsprekend dat die studenten aantrok. Hij was immers geen prestigieuze figuur. Ik kwam echter wel onder zijn invloed. Hij gaf indrukwekkend les over Kant. Hij ging op een totaal andere manier om met deze klassieke filosoof. Ik ben toen met hem gaan praten en hij maakte meteen duidelijk dat het niet zijn eigen lectuur van Kant betrof, maar die van Heidegger. Ik had de naam 'Heidegger' op dat moment nog nooit gehoord en had zelfs aanvankelijk 'Heidäcker' verstaan. Allicht lag dit aan zijn Rijnlands accent. Via Volkmann-Schluck heb ik vervolgens voor het eerst kennis gemaakt met Husserl, waarover hij ook een cursus gaf.

Was het in die tijd evident om een cursus over Husserl te geven?

Dat was niet evident. Maar Volkmann-Schluck vond dat hij als Heideggeriaan ook een cursus over diens achtergrond moest geven, waartoe natuurlijk Husserl behoorde. Husserl werd er zeer kritisch besproken, overigens niet ten onrechte. Zijn kritiek op Husserl was valabel. Maar ik heb vervolgens Heidegger wat verlaten omdat ik een doctoraatssthesi over Leibniz wilde maken. Ik meende dat, indien Heidegger heel de moderne filosofie interpreteert als een metafysica van de subjectiviteit, dit toch wel bij Leibniz moest waargemaakt worden. Als er iets een metafysica van de subjectiviteit kon zijn, dan was het toch wel Leibniz, zo dacht ik. Ik merkte echter (*verontwaardigd uitroepend*): 'Dat klopt allemaal niet! Leibniz is niet onder te brengen in een metafysica van de subjectiviteit'; en wat Heidegger vertelt over Descartes klopt ook niet. Bijna gelijktijdig kreeg ik in 1950 de eerste delen van de Husserl-reeks in handen. Husserl en Heidegger werden altijd samen voorgesteld. Maar voor Husserl was filosofie altijd besmet met wat hij 'objectivisme' noemde. Al vroegtijdig is me opgevallen dat Husserl zich vergiste wanneer hij stelde dat Descartes ook objectivist was. Deze gedachte is algemeen gangbaar geworden sinds Hegel. Hegel heeft het subjectivisme goedkeurend zo geïnterpreteerd en dat is zo gebleven. Je kunt daar nauwelijks iets tegen doen. Om nog maar te zwijgen van Spinoza als een metafysica van de subjectiviteit. Het is absoluut belachelijk dat te beweren. Ik herinner me dat, toen ik intussen al in Keulen was, ik tegelijkertijd de delen van de *Husserliana* – de *Cartesianische Meditationen*, *Die Idee der Phänomenologie* (vijf lessen die men heeft geselecteerd om een bredere verspreiding te bewerkstelligen), en een heruitgave van het hoofdwerk *Ideen* in handen kreeg¹ – en tegelijkertijd verscheen het eerste boek van Heidegger sinds de jaren twintig, namelijk *Holzwege*. Het was op dat moment voor mij van belang die tegen elkaar af te wegen. In ieder geval – de Heidegger-invloeden zijn waarschijnlijk altijd gebleven, zo vind ik dat mijn vroegste werken zeker in een heideggeriaanse stijl geschreven zijn – was de ommezwaai voor mij volledig wanneer ik met het Husserl Archief te maken kreeg.

Alvorens verder in te zoomen op uw periode aan het Husserl Archief valt het op dat u, in de context van de naoorlogse filosofie in Duitsland, geen melding maakt van iets dat voor ons eveneens een ijkpunt betekent en dat reeds voor de oorlog bekend was geworden als de Frankfurter Schule. Ondanks het feit dat een historische verklaring wellicht gevonden kan worden in het feit dat velen van hen Duitsland ontvluchtten, is hun afwezigheid in uw werk, zeker gezien uw sociaal-maatschappelijke en marxistische interesse, opmerkelijk. Wat was de impact van de Frankfurter Schule in het naoorlogse Duitsland? Was u op dat moment met die Frankfurter Schule bekend?

Er was geen impact van hen op de filosofie in het algemeen. De uitdrukking *Frankfurter Schule* is eigenlijk in vele opzichten verraderlijk. Deze bleef beperkt en Frankfurt was allerminst een prestigieuze universiteit. Ik weet niet wanneer ik voor het eerst van Horkheimer en Adorno hoorde. Misschien voor het eerst toen ik les gaf. Dat moet 1949-52 zijn geweest. Ik had er dus van gehoord, maar de doorbraak is pas vanaf 1968 gekomen. Dit alles is overigens verstrengeld, want Marcuse, waardoor de *Frankfurter Schule* in 1968 beroemd is geworden, was een leerling van Heidegger. Hij heeft zijn doctoraatsverhandeling gemaakt bij Heidegger over 'werk'. Hij heeft de aanhef van *Sein und Zeit* gebruikt om zich op een analoge wijze uit te spreken over wat *Arbeit* is. Het is paradoxaal, maar Heidegger had een aantal marxistische leerlingen. De meest bekende is een zekere Siegfried Landshut, die de eerste was die de filosofische jeugdwerken van Marx heeft gepubliceerd. Deze vroege geschriften werden trouwens door de officiële marxisten onderdrukt. In de grootste Marx-Engels-uitgave die hier bij mij staat, waren die geschriften oorspronkelijk niet opgenomen. Pas in de jaren 1970 heeft men dan de zogenaamde *Erganzungsbände* uitgegeven waarin deze teksten werden opgenomen.

*Er zijn al heel wat filosofen de revue gepasseerd, maar toch is de figuur waar u uw doctoraat uiteindelijk aan wijdt merkwaardig genoeg nog niet aan bod gekomen, namelijk Aristoteles. Voor alle duidelijkheid: u doctoreerde bij Volkmann-Schluck over de Metafysica Z van Aristoteles. In dit werk leerde u het aristotelische onderscheid tussen de metafysische begrippen 'voldoende grond' en 'noodzakelijke voorwaarde' kennen. In de rest van uw oeuvre speelt dit onderscheid een blijvende centrale rol. Buiten Heidegger, die al sedert het verschijnen van *Sein und Zeit* (1927) met Husserl overhoop lag, is er niet onmiddellijk een historische link met de fenomenologie. Wat was bij aanvang de opzet van uw studie van Aristoteles? Was uw doel om Aristoteles als dusdanig te onderzoeken of was het de opzet om een verband te zoeken tussen Husserl en Aristoteles?*

Het lag toch enigszins anders. Ik heb daarjuist gesproken over het feit dat

omtrent subjectiviteit en het subjectiviteitsbegrip nogal wat misvattingen bestaan. De eigenlijke ondertitel van mijn doctoraatsverhandeling luidt *Studies over de ontologie in de filosofie van het subject*. Daar moet ik onmiddellijk aan toevoegen dat het niet over het subject gaat zoals het dagdagelijks en in de filosofie wordt gebruikt, maar dat ik aanknoop bij de oorspronkelijke betekenis van het woord. 'Subject' betekent 'onderworpen'. Die betekenis is nu nog aanwezig in de uitdrukking: *I'm the subject of her majesty the queen*, 'een onderdaan', of in *le sujet de ce livre*, het 'onderwerp'. *Le sujet* was ook een 'leerling' of een 'patiënt', de betekenis die het woord oorspronkelijk had in de psychologie. Bij Thomas van Aquino lezen we "subjectum esse, pati, recipere" (*De ente et ess. V, nvdr*). Subject zijn is lijden – niet noodzakelijk in de zin dat dit pijnlijk moet zijn –, ondergaan of ontvangen. Dit zijn voor Thomas alle drie kenmerken van eindigheid. Maar 'subject' heeft nog een andere achtergrond. Het is namelijk één van de vertalingen van het Griekse *hypokeimenon*. Dat is de aristotelische term waarover ik het dan heb en het heeft ook nog een 'strengere' betekenis: namelijk het ten grondslag liggende. Ik heb uit deze studie van het begrip *hypokeimenon* begrepen dat Aristoteles de meest scherpe kritiek op Heidegger is die er bestaat. Aristoteles zou zeggen: die hele Heidegger is *hypokeimenon-logica*, namelijk voorwaarde-logica. De pre-socratische filosofie was eigenlijk *hypokeimenon*-filosofie waar Aristoteles van af wilde en bekritiseerde. En deze kritiek geldt ook voor Heidegger. Dat is de inhoud van die studie geworden. Het eerste hoofdstuk, 'Begrip en ontologie van het subject', was oorspronkelijk gericht op het subjectbegrip bij Aristoteles. Maar dat hoofdstuk werd dermate uitgebreid dat het een volwaardige doctoraatsverhandeling werd. Het tweede deel, dat Thomas van Aquino behandelt, bestaat nog steeds. Ik heb een versie in de kelder liggen. Nog andere delen over Descartes, Leibniz, Spinoza en Kant zijn op andere manieren, versnipperd gebruikt geweest.

Bij Husserl is het ook zo gelopen. Versnipperde aantekeningen over verschillende onderwerpen werden overgemaakt aan leerlingen die daarvan een boek moesten maken. Dat is echter één keer gelukt, namelijk met *Zeitbewusstsein* dat in opdracht van Husserl door Heidegger onder de titel *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins* (1928) werd uitgegeven. Later heb ik dat heruitgegeven (*Husserliana* Band X, nvdr). Een tweede voorbeeld is Ludwig Landgrebe (1902-1991), een leerling van Husserl. Hij kreeg materiaal over het onderwerp 'ervaring en oordeel', dat door hem effectief werd uitgegeven onder de titel *Erfahrung und Urteil* (1939). Maar Husserl was met het voorlopige eindresultaat van Landgrebe niet tevreden. Husserl stelde voor om een leidraad te schrijven. Hij schreef een inleiding en toen die klaar was, was het zelf een boek geworden, namelijk *Formale und transzendente Logik* (1929). Husserl schreef bladzijden en bladzijden vol in stenografie. De tussentitels in zijn werken zijn meestal niet van hem. Dat heeft

hij aan zijn leerlingen overgelaten. Overigens, we zijn bijna zover dat de heruitgave met de Husserl-reeks bijna voltooid is. Daar staat ze (*wijst naar de boekenkast voor hem, nvdr*): vier boekenplanken vol, eenenveertig delen van het zogenaamde verzamelde werk. Eigenlijk is het nog veel meer, want sommige genummerde delen omvatten meerdere boeken. En dan staan daar ook nog de *Materialien*, die niet echt kritisch zijn uitgegeven, maar louter een reproductie van manuscripten zijn – in totaal vijfenveertig delen! En voor zover ik weet van Ullrich Melle (*huidig directeur van het Leuvense Husserlarchief, nvdr*) moeten er nog twee komen. Een eerste met als titel *Grenzprobleme der Phänomenologie*, dat al lang bij de drukker ligt, maar nog niet verscheen, en als tweede de manuscripten die aan de basis lagen van het daarnet genoemde *Erfahrung und Urteil* dat door Landgrebe werd uitgegeven. Die werden na de dood van Husserl in 1939, onder de titel *Studien zur Struktur des Bewusstseins*, uitgegeven. Wat die manuscripten betreft waarop Landgrebe zich beroept, ik heb me daar, toen ik het Archief nog kende, eens in verdiept en dat leek me eigenlijk pure Husserl te zijn. Daar was zeer weinig aan veranderd. Landgrebe heeft dit werk geschikt, de titels geplaatst en kleine overgangszinnetjes geschreven, enzovoort, maar dit werk is puur Husserl. Ik weet dus niet of het niet een soort afbraakwerk is als men nu de manuscripten die aan de basis daarvan liggen opnieuw uitgeeft. En daarmee ben ik meteen al bij één van mijn bezwaren tegen die uitgave.

Aan het Leuvense Husserlarchief

In 1952 begon u als vijftientigjarige onderzoeker te werken op het Leuvense Husserlarchief, dat op dat moment nog steeds onder leiding stond van Herman Van Breda. Reeds het jaar erop verscheen jouw eerste artikel met Van Breda, getiteld 'Aus dem Husserl-Archiv zu Löwen' (Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, 1953). In 1956 verscheen ook jouw eerste transcriptie van Husserls werk in de Husserliana reeks. Dit was de zevende band: Erste Philosophie (1923/24). Erster Teil: Kritische Ideengeschichte. In 1959 verscheen het tweede deel van die Erste Philosophie. Klopt dat?

Ja en neen (*lacht*). Mijn eerste uitgave was *Die Krisis der europäischen Wissenschaften* (1954). De officiële uitgever was Walter Biemel (1918-), mijn voorganger in het Husserl Archief. Walter Biemel en ik hebben eigenlijk geruild. Biemel is gaan werken in het toen net opgerichte Husserlarchief te Keulen. Hij had reeds de grote lijnen van de *Krisis* vastgelegd en had de manuscripten die in dat deel moesten worden opgenomen, aangeduid. Het echte werk, het monnikenwerk om er effectief een boek van te maken, dat hebben zijn vrouw, Marly Biemel, en ik gedaan. Met als gevolg dat de *Krisis* een boek is dat ik waarschijnlijk zes- of zevenmaal heb gelezen (*schaterlacht*).

Hoe werd de keuze gemaakt bij het uitgeefproces? Zat daar naar uw aanvoelen een bepaald 'concept' achter? Of hoe verliep dat precies?

Er wordt altijd gezegd dat er geen concept achter zit. En dat is waar, maar ook alweer vanuit een topische onwaarheid (*lacht*). Op het moment dat het Husserlarchief van start ging, was Husserl reeds half vergeten. Men kan dat niet enkel toeschrijven aan de nazi's. Intussen was men andere wegen opgegaan. De kennismaking met Husserl voor het grote publiek gaat terug op de *Göttinger Schule*, maar later zijn zij hun eigen weg gegaan. Tevens werden ze door Husserl zelf genegeerd. Een ander spoor waren de neo-kantianen, die zich verkeerd verstaan voelden, en die nog steeds veel te zeggen hadden aan de Duitse universiteiten. Paul Gerhard Natorp (1854-1924) en Hermann Cohen (1842-1918) van de *Marburger Schule* en Wilhelm Windelband (1848-1915) van de *Südwestdeutsche Schule*, mensen die nu ook niemand meer kent, maar waarmee Husserl in verbinding stond, weliswaar ook steeds in een gespannen verhouding. Daarbovenop kwam dan nog eens dat de overgebleven Husserlaanhangers door Heidegger werden opgeslorpt. Zelfs Gerhard Husserl, de zoon van Husserl, die ik zeer goed heb gekend en een vader voor mij is geworden – hij heeft hier nog zijn dutje gedaan (*schaterlacht*) –, zei: 'Eigenlijk zijn wij allemaal heideggerianen'. Ook hijzelf dus. De leerlingen, Ludwig Landgrebe en Eugen Fink, waren beiden heideggerianen. Wie dat niet geworden is, is Edith Stein, een Joodse leerlinge van Husserl die in Auschwitz vermoord is. Ook dit spoor liep dus dood. Zij was assistente van Husserl en bekeerde zich tot het katholicisme. Ze is non geworden. Daardoor schortte zij haar werk op. Zij heeft later stichtelijke, katholieke boeken geschreven, onder meer over Johannes van het Kruis (1542-1591). Later heeft ze Duitsland verlaten (in 1938), zogezegd om zich een beetje in veiligheid te brengen, bij de Karmelietessen in het Nederlands-Limburgse Echt. Van Breda heeft haar daar tijdens de bezetting nog bezocht en gepoogd om haar – in de hoop om haar voor de nazi's te kunnen verbergen – naar België over te brengen. Maar in plaats van eigen beslissingen te nemen, meende zij haar overste te moeten gehoorzamen. Ze dacht in Echt veilig te zijn. Men moet echter zeggen dat die Nederlandse Karmelietessen haar schaamteloos hebben uitgeleverd. Vermoedelijk is ze vanuit Echt via de Dossinkazerne in Mechelen naar Auschwitz gebracht. Zij droeg dat schijnbaar met de glimlach en met de uitroep: '*Alles für Deutschland*'. Zij leed plaatsvervangend voor het 'ware' Duitsland.

U hebt het zonet gehad over Van Breda. Deze man heeft blijkbaar niet enkel Husserls manuscripten gevrijwaard, maar heeft daarenboven ook door de keuze inzake de uitgave zijn stempel gedrukt op de loop van de geschiedenis van de filosofie, aangezien mensen als Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) die

uitgaven begonnen te bestuderen en onder hun invloed kwamen. Kan u nog iets meer zeggen over die editoriale keuzes?

Van de noodzaak van een concept was aanvankelijk geen sprake. Er waren voor de hand liggende uitgaven. Het eerste deel dat in de *Husserliana* verscheen, was *Cartesianische Meditationen*. Dat boek bestond, maar was enkel in het Frans door Emmanuel Levinas (1906-1995) en Gabrielle Peiffer² uitgegeven. De Duitse tekst was klaar, maar Husserl heeft die nooit kunnen publiceren. Sommigen, die onder andere naar Amerika waren uitgeweken, wachtten op dit boek. Weer anderen hadden een afschrift van die manuscripten. Vervolgens werd *Ideen* uitgegeven. Husserl had dat boek aangekondigd als bestaande uit drie boeken. Hijzelf heeft in 1913 enkel Boek I gepubliceerd. Maar Boek II en III lagen in zijn schuif. Waarom hij die zelf niet heeft gepubliceerd, weet ik niet, en ik ken ook niemand die het ooit heeft geweten, maar het is een werk dat voor een groot stuk door Landgrebe werd klaargestoomd. Husserl was er niet mee tevreden, maar het lag klaar. Overigens één van de eersten die dat manuscript in Leuven bestudeerde, was Merleau-Ponty, die voornamelijk door de *Ideen* II en III is beïnvloed. Deze werden dan in 1952 door Marly Biemel gepubliceerd. Zij ambieerde nooit een filosofische carrière, maar heeft veel belangrijk werk verricht. Daarnaast lag ook de *Krisis* te wachten. De eerste honderd bladzijden waren ooit gepubliceerd in een Joegoslavisch tijdschrift, een Duitstalig filosofisch tijdschrift onder de naam *Philosophia*, waarin Joden nog konden publiceren. Met de rest van de *Krisis* is Husserl niet meer klaargekomen. Wat deze verhandeling betreft, heb ik een beslissende invloed gehad. Het manuscript had een ondertitel, *Eine Einleitung in die Phänomenologische Philosophie*, maar Biemel wou die schrappen omdat hij dacht dat een zoveelste inleiding de mensen zou afschrikken. Ik heb daarop gezegd (*met stemverheffing*): ‘Je kunt dat niet schrappen, dat is Husserls ondertitel’ (*schaterlacht*)! Als de mensen willen lachen om het feit dat Husserl het altijd over inleidingen had, laat ze dan maar lachen, meende ik. Maar Husserls manuscript is niet voltooid; het eindigt abrupt. Walter Biemel heeft dan gekozen om een paragraaf aan het slot toe te voegen, maar dat is niet koosjer. Tot zover lag de uitgave van de Husserl reeks voor de hand. Concept of niet, die werken moest verschijnen.

Nadien begon het moeilijker te worden, en dat viel samen met mijn rol, want voor de *Krisis* deed ik enkel ‘hulpwerk’ (*lacht*). *De eerste filosofie (Band VII en VIII, nvdr)* is dan het eerste dat ik echt heb uitgegeven. Het kwam op de volgende manier tot stand. Ik sprak al over *Ideen* en over het feit dat Husserl hier drie boeken had aangekondigd. Het derde boek had als titel *Ideen über Phänomenologie und phänomenologische Philosophie* en Boek I en II moesten handelen vanuit een zuivere fenomenologie. Boek III moesten handelen over de ideeën voor ‘een fenomenologische filosofie’, wat Husserls altijd onderscheidde als een andere taak. Dat boek heeft hij nooit geschreven! Waarschijnlijk was een later werk, *Die Erste Philosophie* toch nog een poging om dat derde boek uit te

geven. Nu heb ik gezegd dat Marly Biemel Boek II en III heeft gepubliceerd, maar de tweede helft van Boek I is in de Husserl-reeks Boek II geworden en Boek II uiteindelijk Boek III. In die zin is het door Husserl bedoelde Boek, met als thema een fenomenologische filosofie, nooit uitgewerkt. Ik heb de transcriptie *Ideen* natuurlijk moeten collationeren, maar de eigenlijke transcriptie is van Landgrebe en is nog tijdens Husserls leven gemaakt. Husserl zelf bereidde die uitgave voor, maar ik moest vervolgens nog werken met de talloze verbeteringen, tussenschuivingen en -blaadjes, enzovoort, om het dan met de schrijfmachine te typen. Ik moet zeggen dat er ook enige persoonlijke invloed aanwezig was. Enerzijds waren er de objectieve gegevens die ontbraken om lacunes te sluiten, maar anderzijds was het zo dat Husserl al doordrongen was door Heidegger en zijn geschiedenis van de filosofie, die verspreid en veelal aanvaard werd én tot op vandaag nog steeds aanvaard wordt. Zelfs mensen die geen heideggeriaan zijn, zijn veelal beïnvloed door Heideggers visie op de antieke en de moderne filosofie. Bijvoorbeeld Jaap Kruithof, die nooit toegegeven heeft dat hij Heidegger heeft gelezen. Maar natuurlijk heeft hij hem wel gelezen. Ik vond het daarom belangrijk om Husserls visie op de geschiedenis van de wijsbegeerte bekend te maken en daartegenover te stellen. Dit was dan een beetje mijn persoonlijk perspectief. Het eerste gedeelte van *De eerste filosofie* heet *Kritische Ideengeschichte*, en is een poging om de plaats van de fenomenologie – in Husserls visie uiteraard – in de geschiedenis van het Westerse denken aan te duiden. Dit is nauw verbonden met het tweede gedeelte dat dan een theorie van de fenomenologische reductie werd en dat eigenlijk de idee van een fenomenologische filosofie naar voor moest brengen. Maar eigenlijk is het zo dat met Band VI, de *Krisis*, de evidente opdracht van het Husserlarchief werd voltooid en is het zo dat, en zeg maar rustig met mij, het schipperen begon.

Daarna was de vraag om de zogenaamde *Forschungsmanuskripte* van Husserl publiek te maken. Er was een hele mythe omtrent die – ik geloof – veertigduizend bladzijden stenografie. De kleine bladzijden vol stenografie omvatten ongeveer evenveel als op een gedrukt blad staat, maar let wel: als hij op vakantie was, gebruikte Husserl bijvoorbeeld ook kalenderblaadjes als manuscript (*lacht*). Belachelijke manuscripten! Of briefomslagen. Overal moest hij op schrijven. De grote moeilijkheid was: hoe in godsnaam deze *Forschungsmanuskripte* toegankelijk maken? Het was dan een beetje mijn povere idee om deze te bundelen met door Husserl uitgeschreven teksten, en dat waren dan meestal cursussen. En zo is de rest van de reeks tot stand gekomen. Op de voorpagina staat dan bijvoorbeeld *Vorlesung über Phänomenologische Psychologie*, maar de eigenlijke bedoeling was altijd om met deze tekst een inleiding te geven bij de *Forschungsmanuskripte* die dan als bijlagen gepubliceerd werden, wat ergens toch wel misleidend was. En daar begint het dan natuurlijk moeilijk te worden. Ik zou zeggen: 'Kijk, daar staat nu de bijna

volledige gepubliceerde uitgave'. Ik ben een van de weinige mensen op deze planeet die de volledige uitgave bezitten (*lacht*). Niemand die dat allemaal koopt. Ik ben het blijven krijgen omdat ik een aantal jaren de wetenschappelijk leiding had van de uitgave, wat iets is dat je misschien niet weet.

Vanaf wanneer tot wanneer had u de wetenschappelijke leiding?

Na de dood van Breda (*in 1974, nvdr*) kwam er de opvolgingsvraag. Er was één kandidaat: Karl Schuhmann (1941-2003). Die zou daarvoor waarschijnlijk geschikt geweest zijn, maar hij was – op dat moment tenminste – een onmogelijk mens. Men kon met die man niets aanvangen. Hij was vreselijk eigengereid, bombastisch, autoritair en zeer ambitieus. Hij was een getalenteerde man. Ik heb hem zelfs aanbevolen voor de leerstoel in Utrecht die hij dan heeft gekregen, maar als wetenschappelijke leider van de Husserl uitgave kon men zich hem niet voorstellen. Hij kon niet met mensen samenwerken. Ik was één van de kandidaten, maar er werd gezegd: 'Als Boehm de leiding neemt van het Archief gaat het morgen naar Gent en overmorgen naar Wallonië' (*schaterlacht*) (*in 1974 was Boehm intussen – sinds 1967 – aangesteld aan de Universiteit Gent, nvdr*). Dat waren de voorstellingen die toen circuleerden (*lacht onverstoord verder*). Het zou natuurlijk nooit in mij zijn opgekomen om het Archief naar Gent te verplaatsen, om nog maar te zwijgen van Wallonië. Ik had natuurlijk goede Waalse vrienden, ook in de filosofie, met wie ik nog had samengewerkt in het Husserlarchief. Maar, ik heb dat dan besproken met Sam IJsseling, en ik heb zelf ook geïnsisterd op het feit: 'Als directeur van het Husserlarchief heb je een Leuvense professor nodig'. Niemand anders kan dat doen. Die professor moet immers ter plaatse kunnen zijn om de belangen van het archief te verdedigen en ook om de positie van de universiteit ten opzichte van het archief te kunnen vertegenwoordigen. 'Dat kan ik niet doen, dat moet iemand uit Leuven zijn', stelde ik. Iemand die vertrouwd was met de fenomenologie, hoewel ook sterk heideggeriaans beïnvloed, was Sam IJsseling. Deze laatste heeft dan vervolgens gezegd: 'Goed, maar dan moet jij de wetenschappelijke leiding van de uitgave opnemen'. Daartoe was IJsseling immers niet in staat. Hij kende dat Archief niet, hij kon geen stenografie lezen. Hij was niet geïnteresseerd in Husserl. Maar wij hebben zeer goed samengewerkt gedurende een aantal jaren. Het enige manco was dat mijn rol als wetenschappelijke leider door Leuven zoveel mogelijk werd verdoezeld.

U hebt die wetenschappelijke leiding dus opgenomen in 1974. Tot wanneer hebt u dan de facto die wetenschappelijke leiding gehad?

Ik zou dat niet weten (*lacht*). De opvolger van IJsseling (*vanaf 1997, nvdr*) was Rudolf Bernet en de hoofdmedewerker was Melle, die natuurlijk *absoluut* betrouwbaar was. Er zijn, denk ik, slechts een beperkt aantal mensen geweest die

dat archief écht door en door hebben gekend, elk in hun verschillende tijdsperiode, natuurlijk, namelijk achtereenvolgens: Marly Biemel, ikzelf, mijn opvolger Iso Kern en Ullrich Melle. Vanaf het moment dat Melle er was, en Bernet hem kon laten werken, was mijn rol niet meer nodig. Het is altijd zo geweest dat de feitelijke leiding in handen was van iemand anders dan diegene die het officieel deed (*glimlacht*). Nu heeft Ullrich Melle (*die directeur is sinds 2007, nvdr*) daar verandering in gebracht (*lacht*). Toen ik hem belde om hem te feliciteren, vertelde hij me dat hij daar eigenlijk geen zin in had, maar het niet anders kon (*schaterlacht*).

Er werd dus eigenlijk nooit formeel daaromtrent iets afgesproken. Het groeide als het ware allemaal organisch.

Ja, als het werkte, werkte het (*aarzelt*). Maar, wat me toch voornamelijk bezig houdt is: 'Dat staat daar nu allemaal'. Wat hebben we daar nu aan?

Hoe zou u zelf vandaag die waarde inschatten van die reeks? Welke impact heeft die reeks nu gehad? Wat is haar rol geweest en welke rol heeft die uitgave nog te spelen in de toekomst?

Ja, wie zou daarmee nu kunnen werken? Je kunt dat niet beheersen. Er zijn bibliotheken en er is ook het internet. Misschien zal het daar ooit allemaal verschijnen. Maar, dat neemt het hoofdprobleem niet weg: de reeks is te uitgebreid. De noodzaak aan selectie is over het hoofd gezien, en daarmee refereer ik nog eens naar het topisch vraagstuk. Men doet dit ook met andere filosofen. Overal vind je dergelijke staatsbegravenissen. De meest bekende is de Marx-Engels-uitgave die daar staat (*wenkt opnieuw naar de imposante boekenkast, nvdr*). Die staat daar niet omdat ik een marxist zou zijn, maar mijn moeder stuurde me elk deel dat verscheen vanuit Leipzig op. Maar het is minder omvangrijk dan het lijkt, want er waren twee auteurs en ook de briefwisseling is erin opgenomen. De uitgave is trouwens in niets te vergelijken met de *Husserliana*. Ik was hoofdmedewerker, wat niets betekende, want meestal was ik er alleen. In tegenstelling hiermee was men in het instituut in Oost-Berlijn met honderd medewerkers aan de slag. Ze zijn daar met dezelfde staatsbegravenis begonnen, die dan met de DDR is ingestort. Die uitgave gaat nog steeds, maar op een ontzettend traag tempo, voort. En zo zijn er nog. Ik denk aan de meest verspreide Hegel-uitgave. Ook daar maken ze een mammoetuitgave van. Alles moet erin. En dan heb je Fichte, nog zo'n mammoetuitgave. De enige die echt betrouwbaar is, maar die ik niet bezit, is de Spinoza-uitgave. Ik heb die voortreffelijke vierdelige uitgave nog kunnen bemachtigen voor het Filosofisch Seminarie. Dat is een voortreffelijke uitgave waar alles instaat.

Kan men dan stellen dat men voor het uitgeven van een filosofisch werk eigenlijk de filosofische vraag opschort?

Ja, en zo is het niet te doen. Zo maakt men het werk ontoegankelijk. Ik kan dat zeggen omdat ik er toch jaren van nabij bij betrokken ben geweest. Een deel van de uitgave heb ik niet gelezen, en dat heeft heus niet enkel met mijn slechte ogen te maken. En dat moet toch iedereen zo vergaan. Je gaat dat toch enkel lezen om een dissertatie of een artikel te schrijven. Behalve het omvangsprobleem is er nog één. Dat wat we tot stand gebracht hebben, daarvan moet men toch zeggen: 'Dat is toch een chaos'. Eigenlijk weet je als zogenaamd Husserlkenner niet in welk deel je wat moet zoeken. Onze poging om die zogenaamde *Forschungsmanuskripte* uit te geven en toegankelijk te maken, is mijns inziens volledig mislukt.

Ulrich Melle benadrukt inderdaad zelf ook dat de hele oefening idealiter zou moeten worden overgedaan.³ Indien u dit zou moeten doen, vanuit welk topisch perspectief zou dit moeten gebeuren? Welke richting zou u daarvoor aanwijzen?

Ik denk dat men van het idee van een werkuitgave beter eventjes afstand neemt. Men zou twee dingen moeten stimuleren. Ten eerste moet men een register ontwikkelen waarbij men probleemgericht kan zoeken naar de passages waar er over een bepaald onderwerp iets kan worden gevonden. Als het maar zoiets zou kunnen worden als het *Kant-Lexicon* (1930) van Rudolf Eisler (1873-1926). Zoiets bestaat ook voor Nietzsche, nog zo'n staatsbegrafenis. Daar is de chronologie evenwel geen probleem, zoals dat bij Husserl nog een bijkomend probleem is. Bij Nietzsche, waarvan men alles bladzijde per bladzijde heeft afgedrukt, was er een chronologie, zij het een omgekeerde. Het overgrote deel van Nietzsches werk was opgetekend in gedateerde notitieboeken. Het enige wat men laattijdig opmerkte, is dat de chronologische volgorde van Nietzsche de omgekeerde is van diegenen die men heeft afgedrukt. Nietzsche schreef in zijn notitieboeken van achteren naar voor (*schaterlacht*). Het tweede punt, volgend op die index, is dat men de opdracht zou moeten geven om op basis van die index een thematisch overzicht te maken waarbij men een samenvatting maakt van Husserls ideeën op een bepaald terrein, met verwijzing naar de uitgave zoals die nu voorligt. Want dat is natuurlijk het enige voordeel van die uitgave: niemand moet stenografie of getypte bladzijden lezen. Alles wat gedrukt is, zou men zo voor een overzichtelijke periode en een overzichtelijke thematiek kunnen afbakenen. Men zou boeken kunnen maken over verschillende onderwerpen, met telkens als aanhangsel een drietal van Husserls belangrijkste werken daarover. Maar men moet de idee verlaten dat alles wat Husserl schreef voor de Husserlstudie zou zijn gemaakt. Husserl schreef niet om inzicht te geven in de ontwikkeling van zijn denken. Hij heeft wel gedacht dat dit alles ten dienste zou kunnen worden gesteld van de intellectuele activiteit in het algemeen. Het is toch

niet interessant om te stellen dat bepaalde zaken die Husserl in zijn *Krisis*-verhandeling ontwikkelt reeds terug te vinden zijn in een cursus van 1910-11, zoals ik in een artikel heb uitgewerkt. Op zich is dit leuk, temeer daar je weet dat die cursus voorafgaat aan *Ideen*, terwijl men stelt dat de *Krisis* een hele ontwikkeling impliceert ten opzichte van *Ideen*.

Overigens, wat amusant is om weten: mijn Zwitserse vriend Eduard Marbach (1943-), één van de grote kenners van Husserl, is aangezocht door een Duitse uitgever om een Husserlhandboek samen te stellen, met de uitdrukkelijke vraag om daarbij de klemtoon te leggen op het door Husserl zelf uitgegeven werk (*lacht*). Men heeft daar dus ook al opgemerkt dat er iets uit de hand is gelopen. En je hebt natuurlijk altijd de neiging om alles wat je deed nog een beetje beter te willen doen. Maar dat is hoogstens interessant voor de Husserlstudie, maar toch niet voor de fenomenologie.

Wat is dan vandaag concreet de toekomst van dit werk voor de fenomenologie? En, misschien ook: wat is de toekomst van de fenomenologie überhaupt?

Dat zie ik eigenlijk zeer grootschalig (*lange stilte*). Ik denk immers dat onze hele Westerse traditie tot op vandaag is gedomineerd door wat ik 'het objectiviteitsideaal' noem. Dat objectiviteitsideaal gaat, topisch beschouwd, aan de werkelijkheid voorbij. Dit idee is afkomstig uit de fenomenologie. Ik zie in een fenomenologische filosofie de enige aanhef voor een alternatieve intellectuele opstelling ten overstaan van dat objectiviteitsideaal en alle implicaties ervan. Wat als leidraad daarbij zou moeten dienen, zou inderdaad een uitwerking zijn van hoe bijvoorbeeld, de fenomenologische bijdrage in acht genomen, een natuurwetenschap van de toekomst er moet uitzien. Je hebt een andere aanhef: de ecologie, die men ook alweer kapot aan het maken is. Of, de psychoanalyse. Op dergelijke terreinen moet men, onder meer met behulp van husserliaans werk, hervormingen inleiden. Wie voor mij in deze belangrijk lijkt te zijn, is Aron Gurwitsch (1901-1973), een veel te weinig gerespecteerde en bestudeerde denker, en natuurlijk Maurice Merleau-Ponty, die in feite meer leerling van Gurwitsch dan van Husserl was, zonder dat ooit geweten te hebben. Gurwitsch heeft tijdens zijn eerste emigratieperiode les gegeven aan de Parijse *École des hautes études*, en onder zijn leerlingen waren Jean-Paul Sartre (1905-1980) en Merleau-Ponty. De Husserl van Merleau-Ponty is deze van Gurwitsch, wat natuurlijk historisch-filosofisch interessant zou zijn om daar verder op in te gaan. Maar daarmee wijken we van het onderwerp af. De grote lacune is en blijft natuurlijk dat Husserl zelf de *Ideen* nooit met een fenomenologische filosofie heeft afgewerkt. Dat blijft voor mij het grootste tekort in Husserls werk.

In uw tot nog toe laatste en nog niet verschenen werk Scheinbare Wirklichkeit: Zur Idee einer phänomenologischen Philosophie (2010), geeft u uitdrukkelijk aan

deze taak te willen ondernemen. U zoekt er naar een begrip van een fenomenologische filosofie en u eindigt daar met een sterke verwijzing naar Johann Gottlieb Fichte (1762-1814)? Fichte duikt regelmatig op in uw publicaties. Wat maakt dat Fichte zo interessant is en wat is zijn rol bij uw filosofische invulling van de fenomenologie?

Fichte was in de ogen van Husserl niet bruikbaar omdat dat allemaal constructie was. Dat was zijn mening. Hij dacht alles door concrete detailanalyses te moeten vervangen. Het was zijn zorg dat men veel te vlug naar het wereldbeschouwelijke toeging. Ik heb me daar uitvoerig mee ingelaten in een artikel over Husserl en het klassieke idealisme. Dat artikel, dat in het Frans is verschenen, is ook afgedrukt in het eerste deel van mijn driedelige *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie* (1968). Daar kan men zien dat Husserl enorm huiverig stond tegenover alles wat hij als filosofische constructie beschouwde: een deconstructief denken *avant la lettre*. Met Fichte heeft hij zich weinig bezighouden. Ik geloof dat in één van de door mij niet gelezen uitgaven er aantekeningen te vinden zijn over Fichtes *Die Bestimmung des Menschen* (1800). Husserl heeft over dit werk gedurende de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog seminarie gegeven. Daar had hij eigenlijk, naar mij oordeel, wat meer het fenomenologische van Fichte moeten zien. Er bestaan natuurlijk meer voorgangers. Je kan natuurlijk ook Immanuel Kant (1724-1804) als voorloper beschouwen. Ik denk immers dat Kant er als eerste en enige erop gewezen heeft dat de waarheid van de moderne natuurwetenschap, indien ze een waarheid is, een topische en niet een objectieve waarheid is. De dingen onderzoeken in het licht van de *Grundsätze des reinen Verstandes* is niet te verantwoorden doordat de *Grundsätze* deze van de objectieve realiteit zijn, maar dat ze de veronderstelling zijn voor de wetenschappelijke wettenkennis. Dat je bijvoorbeeld niet kan zeggen dat al wat gebeurt causaal bepaald is, maar dat enkel bestudeerbaar en erkenbaar is wat causaal bepaald is. Met de rest kan en moet je je niet bezighouden. In de zin van René Descartes' (1596-1650) tweede regel uit de *Regulae ad directionem ingenii* (citeert uit het hoofd in het Latijn, *nvd*): 'Circa illa tantum obiecta oportet versari, ad quorum certam et indubitatam cognitionem nostra ingenia videntur sufficere'. Wat een topische uitsluiting is. De eerste regel luidt (citeert uit het hoofd): 'Het doel van al onze inspanningen moet zijn ware en solide oordelen uit te spreken over al wat voorkomt'. Hier is geen topisch vraagstuk: al wat voorkomt, als je maar ware en solide oordelen hebt. In de tweede regel wordt die doelstelling beperkt tot 'dat wat je gaat bestuderen' en de rest is niet meer van belang. Chaim Perelman (1912-1984) (*de in Polen geboren Belgisch filosoof, nvd*) vertelde mij de volgende Joodse grap: 'Een jongetje is in het donker onder een lantaarn aan het zoeken naar iets. Een man komt langs en vraagt: ben je iets verloren? Het jongetje antwoordt: ja, mijn papa heeft me een vijftien frankstuk gegeven om bier te kopen, maar ik ben het kwijt. De man zegt: maak je maar geen zorgen, we

gaan het wel vinden. Na lang zoeken zegt de man: waar ben je dat stuk eigenlijk verloren? Daarginds, zegt de jongen. Maar dan moeten we toch *hier* niet zoeken, zegt de man. Waarop het jongetje antwoordt: maar ginds is het donker' (*lacht*). Zo is het met onze wetenschap gesteld: 'Ginds is het donker'.

Op de Gentse Blandijn

Aansluitend bij de kritiek op het objectivisme en het objectivisme-ideaal kan ook de vraag worden gesteld naar het statuut van de fenomenologie aan de Universiteit Gent. Als u daar in 1967 toekomt zijn de Gentse iconen – die iedereen kent – Leo Apostel (1925-1995), Jaap Kruithof (1929-2009) en Etienne Vermeersch (1934-). Wat was, gegeven het feit dat in Gent het zojuist genoemde objectivistische ideaal sterk heerste – en heerst – in de filosofie, uw positie precies?

Er moeten twee dingen duidelijk worden gesteld. Het is niet zo dat Apostel, Kruithof en Vermeersch front vormden tegen mij. Het ideaal van de wetenschap waarover u het heeft, was vooral Vermeersch. De rol van Apostel en Kruithof was toch een andere. Met Vermeersch kan ik niets beginnen en hij niets met mij (*droog*). Dat wat Vermeersch bedrijft, is voor mij geen filosofie en wat ik bedrijf, is voor Vermeersch geen wetenschap. In die zin, en dat heeft Apostel veelvuldig gezegd: 'Als dat wat Vermeersch bedrijft positivisme is, ben ik geen positivist'. Ik deelde met Apostel de opvatting dat er verschillende opvattingen waren over wat filosofie moet zijn en dat men nadien moet aantonen welke meer of minder de moeite waard is. Wij waren het er uitdrukkelijk over eens dat wat wij of zij dachten van wat filosofie is, dat dat van geen enkel belang is. Ik heb het nu even polemisch geformuleerd, en geef toe dat het een simplificatie is, net zoals Vermeersch mijn filosofie als onwetenschappelijk beschouwt. Dus Vermeersch was gewoon een andere oriëntering. Met Kruithof had ik de maatschappelijke betrokkenheid gemeenschappelijk. Met alle sympathie, maar die maatschappelijke betrokkenheid van Kruithof ging natuurlijk het filosofische te buiten. Dat was niet meer filosofisch, dat was partijdig, hoewel er geen enkele partij was met wie hij tevreden was. (*stilte*) Je moet ook voor ogen houden dat voornamelijk Apostel en Kruithof de titularissen van de massacursussen waren. Naar die cursussen moest iedereen en daar is natuurlijk ten dele hun populariteit aan te danken. Alle studenten van alle faculteiten moesten ethiek en logica volgen bij respectievelijk Kruithof en Apostel. Men heeft mij verteld dat, wat Apostel betrof, niemand er iets van verstond. Hij stond met de rug naar de aula, terwijl iedereen in het auditorium aan het roepen en het lachen was. Vermeersch heeft zijn populariteit natuurlijk niet te danken aan die verplichte cursussen. Op dat vlak waren wij op gelijke voet. Maar hij bezat de kunst om alles terug te brengen tot eenvoudige opmerkingen die iedereen kon verstaan. Hij was

eigenlijk de meest verstaanbare. Op dat terrein was Kruithof misschien zijn enige rivaal. Apostel was niet verstaanbaar, maar zeg dat niet tegen Apostel (*lacht*). Als ik begon te spreken over het *hypokeimenon* viel iedereen van zijn stoel. En na zes keer uitleggen, viel nog steeds iedereen van zijn stoel. Als je afwijkt van de heersende meningen ...

Verwijzend naar de maatschappelijke component in uw denken en uw interesse in het marxisme: is deze component zich pas beginnen ontwikkelen sinds uw aanstelling in Gent, of was die ook voordien al in uw denken aanwezig?

Neen, ook tevoren reeds. Trouwens, ik ben nooit marxist geweest, maar ik heb Marx altijd beschouwd als een zeer belangrijke denker. Hij was één van de weinige denkers die zich hebben bezig gehouden met de vraag waarmee we bezig moeten zijn. Die belangstelling begon direct nadat ik Marx' geschriften in handen kreeg. Na de oorlog ben ik bij mijn ouders in Leipzig teruggegaan. Het was kortstondig door de Amerikanen bezet, waarna de Russen kwamen. De Amerikanen moesten Saksen en Thüringen ontruimen en in plaats daarvan kregen ze West-Berlijn. Vanuit die positie was het interessant om na te gaan wat dat Russisch communisme precies inhield en welke vooruitzichten het had. Wat zijn de achtergronden? Wat zijn de vooropstellingen? Vanaf dit moment heb ik me daar intensief mee bezig gehouden. Ik heb nu nog wat marxistische literatuur die ik tijdens al mijn omzwervingen heb bijgehouden – ondanks het feit dat ik een deel ervan kwijt ben –, maar die interesse gaat dus lang aan mijn Gentse periode vooraf en staat daar compleet los van. Mijn Marx-interesse behoort tot mijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd* (1977), waarin een lange Marxparagraaf staat. Ik heb daar erop gewezen dat Marx het wezen van kapitalisme het best onderkent. Maar Marx heeft het kapitalisme ook altijd gezien als een noodzakelijke fase in de geschiedenis van de mensheid. Het moest de basis te scheppen voor een hogere maatschappijvorm. Dat vertelde ik nog eens tijdens mijn laatste lezing in Gent (*op 21 november 2013, nvdr*). Ik pas mij dus niet aan door dat nu te zeggen. Het staat ook al in mijn werk uit de jaren '70.

In een interview uit de jaren 1990 (Veto, jaargang 22, nr. 2215) stelt u dat Marx interessant is omdat hij "een gans begrippenapparaat na[liet] om dat kapitalisme te analyseren". In een ander interview uit diezelfde periode (Ons Erfdeel, jaargang 37, 204-213) stelt u: "Er zijn veel redenen om aan een einde van een tijdperk te geloven; de wereldtoestand is immers zorgwekkend". We zijn nu twintig jaar later. Men spreekt over onze samenleving in termen van een 'neoliberale samenleving', waarbij binnen allerlei niet-economische terreinen een economische logica primeert. Is dat marxistisch begrippenapparaat nog steeds adequaat om het huidige tijds kader te begrijpen, of moeten we daartoe op zoek gaan naar een nieuw conceptueel apparaat?

Ik vind de benaming 'neoliberalisme' misleidend. Al wat men vandaag wil prijzen of afkeuren moet 'neo' zijn, zo lijkt het. Het woord 'neoliberaal' is opgekomen omdat er een tussenperiode was waar John Maynard Keynes (1883-1946) het voor het zeggen had. Keynes heeft de redding aangeboden aan de Amerikaanse staat om met de zogenaamde *New Deal* de crisis van de jaren 1930 te overwinnen. Keynes heeft de Amerikanen voorgehouden waar men in de Sovjetunie wel in geslaagd is. De Russen hebben de economische crisis immers vlug overwonnen. En, 'neoliberaal' betekent dus in feite dat de Amerikanen – in tegenstelling tot de Russen – al snel naar het 'oude' liberale principe van Adam Smith (1723-1790) en van David Ricardo (1772-1823) terugkeerden.

Dat is het soort kapitalisme dat Marx ook goedkeurde. Hij stelt dat het beantwoordt aan een transitorische noodwendigheid en dat het een historische missie heeft. Maar, en dat heb ik ook toen al gezegd (in 1974): hoe lang moet die overgangperiode duren? En, dat geloof ik ook, maar ik kan het echter niet aantonen, dat vele aspecten van de culturele teloorgang te maken hebben met het kapitalisme, zoals ik het nog steeds noem. De basisidee is immers toch één die onze cultuur overheerst, namelijk de doelmatigheid van de ondoelmatigheid. Men spreekt bijvoorbeeld onophoudelijk over het vraagstuk van de economische groei, de aangroei van de som van alle producten en diensten die voortgebracht worden, uitgedrukt in dollars. (*verheft zijn stem*) Wat dat moet zijn? (*stil*) Geen woord. Groei. Méér.

Tot slot

Enige tijd terug gaf u uw laatste lezing. Uw laatste manuscript over een fenomenologische filosofie (2010) ligt eveneens voor. Het is opvallend hoe u ondanks uw leeftijd tot op vandaag actief blijft. Wanneer we de door u uitgegeven delen van Husserls werk even buiten beschouwing laten, dan zien we hoe de meeste van uw boeken de voorbije tien jaar zijn verschenen. Wij denken aan Topik (2002), dat vertaald werd in het Nederlands (2012), Schets van een poëtiëk (2006), Tragiëk (2009) en het onafgewerkte, maar misschien één van uw interessantste werken: De dialectiek en het einde van de ontwikkeling (1978, 2005). Staan er nog (boek)projecten op stapel?

Neen, ik kan geen boeken meer schrijven. Dat heeft te maken met mijn slecht zicht, maar ook met het feit dat ik de dingen niet meer kan bijhouden. Ik heb wel nog het idee om een lezing te geven waar ik zelf niets zeg. Ik zou dat noemen: 'Filosofische basisschool'. Wat ik zou doen, is een zes- of zevental citaten van Socrates tot Heidegger laten ronddelen en voorlezen, en intussen aan de mensen om commentaar vragen. Om zaken opnieuw in herinnering te roepen en ook om de idee dat al wat oud is voorbijgestreefd is, te counteren. Maar om dat te kunnen realiseren zal ik hulp nodig hebben.

Boehm doet ons omstandig zijn plannen uit de doeken. De hele geschiedenis van de wijsbegeerte, van Plato tot Heidegger passeert opnieuw de revue. Boehm is nog steeds diezelfde bevlogen man van weleer, zo blijkt, maar toch raakt hij stilaan zichtbaar vermoeid. Vermoeid, maar nog lang niet uitgeblust, zoveel is zeker. Het lijkt alsof we gesproken hebben met een getuige van de filosofische geschiedenis, die zelf als een monument in zijn vakgebied kan worden beschouwd. We verlaten langs de krakende houten trap het statige pand dat de Duitse emeritus hoogleraar ooit kocht van een Franse erfgenaam van de eigenaar. We nemen afscheid en lopen het duister in. 'Ginds is het donker'. Kerststorm Dirk giert nog steeds door de Gentse binnenstad.

Noten:

1 We geven een overzicht van deze verschillende werken in de Husserliana reeks. De *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge* vormen Band I uit deze reeks, *Die Idee der Phänomenologie* is Band II. Voor de *Ideen zu einer Phänomenologie und phänomonologischen Philosophie* is de zaak wat complexer. Dit werk bestaat uit drie boeken. Een eerste boek die verscheen in drie delen: Band III, Band III,1 en Band III,2. Het tweede boek *Ideen* verscheen in Band IV. Het derde boek in Band V. *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* verscheen als band VI.

2 Volgens Levinas was het Gabrielle Peiffer die hem in 1927-28 in contact bracht met het werk van Husserl. Zie: François Poirié & Philippe Nemo, *Emmanuel Lévinas aan het woord: 11 gesprekken*, Kampen, Ten Have, 2006, p. 32. In 1930 zou Levinas een proefschrift neerleggen over Husserl.

3 Zie: Jens De Vleminck, 'Husserls fenomenologie als dam tegen het reductionisme van de positieve wetenschappen: In gesprek met Ullrich Melle', in: *De Uil van Minerva*, 26 (2013), pp. 35-52.